(९) दत्तः (२७५।५)। अत्र दत्तात्रेयार्थे दत्तशब्दः, यथा सत्यभामार्थे भामा वा सत्या वा। एतादृशेषु संक्षिप्तनामसु क पूर्वार्धः प्रयोक्तव्यः क उत्तरार्ध इत्यत्र लोक एव नियामको न प्रयोक्ता। कृष्णद्वैपायनार्थे कृष्णशब्दोऽपि देवीभागवते प्रयुक्तः।

(१०) उपवायुः—नागकूर्मादिपञ्चवायूनभिलक्ष्य 'उपवायु' शब्दः ७७।२१-१२ इत्यत्र प्रयुक्तः। शब्दोऽयमन्यत्र न दृष्टो नागकूर्मादिवायुप्रसङ्गे।

निर्वचनानि—अथात्र कानिचन निर्वचनानि लघु विचार्यन्ते—

(१) राजा—'राजाभूद्जनरञ्जनात्' (१८।१६;२२०।२४)। अत्रेदं विज्ञेयं यद् राजधातोः कनिन् प्रत्यये सति पदमिदं निष्पन्नं भवतीति उणादिप्रकरणतो ज्ञायते (१।१५६)। रञ्जधातो राजशब्दनिष्पत्तिस्तु द्रोणपर्वण्यपि दृश्यते (ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ६७।३-', विष्णुपुराणे च (राजाभूज्जनरञ्जनात्—१।१३।९२ अ०; १।१३।५७-५८)। राजा प्रकृतिरञ्जनादिति कालिदासोऽपि प्रायुङ्क्त (रघु० ४।१२)।

(२) अविमुक्तम्—११२।२ इत्यत्रोच्यते—"गौरि क्षेत्रं न मुक्तं वै अविमुक्तं ततः स्मृतम्" इति। लिङ्गपुराणे पुनः अवितः (=पापतः) मुक्तम्=अविमुक्तम् इत्युक्तम् (१।९२।१४३)। अविशब्दस्य पापवाचकत्वं श्रुतावुक्तमित्यपि अत्रैवोक्तम्। यद्यपि वेदेऽविमुक्तशब्दोऽप्यस्ति (शतपथ० ३।४।१।४), तथापि न स शब्दः काशीवाचक इति स्पष्टमेव। अविशब्दोऽपि ब्राह्मणग्रन्थे बहुशो दृश्यते, नैषु स्थलेषु पापवाचकत्वमस्य प्रतीयते[1]।

(३) दण्डः—२२६।१६ इत्यत्रोक्तम्—"दमनाद् दण्डनाच्चैव तस्माददण्डं विदुर्बुधाः" इति। निरुक्तिरियं शान्तिपर्वण्यपि दृश्यते (१५।८)। दण्डशब्दश्च निरुक्तो यास्केन—"दण्डो ददतेर्धारयति कर्मणः...दमनादित्यौपमन्यवः" (२।४ ख०)। आह च दशपादी-

---

१. अविमुक्तनिरुक्तिनामधेयः कश्चिद् ग्रन्थो नीलकण्ठेन महाभारतटीका कृता इति श्रूयते। अविमुक्तनिरुक्तिसारनामाऽपरोऽपि ग्रन्थो विद्यते (H. Dh. S. Vol iv. p. 610 f. n.).

वृत्तिकारः —"दमु उपशमे दम्यन्तेऽनेनोद्धता जना इति दण्डः दमनं वा दण्डः चतुर्थ उपायः यष्टिर्वा। करणं भावश्च" (५।७)।

(४) **नारायणः**—१७।७-८ इत्यत्रोक्तम्—"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः"। नारायणशब्दस्येयं निरुक्तिः सार्वत्रिकी (ब्रह्म० ५६।१२ अ०; ६०।२५ अ०; वायु० ५।३८)। मनुनापीदमेवाभ्यधायि (१।१०)। महाभारतेऽपि दृश्यते—नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः" (उद्योग० ६८।१०)। आह शंकराचार्यः—"नर आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तान्ययं कारणात्मना व्याप्नोति अतश्च तान्ययनमस्येति नारायणः...नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः। तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः" (विष्णुसहस्रनामभाष्य, २४५ नाम)।

(५) **भगवान्**—एतद् विषय उक्तम्—

संभर्तेति तथा भर्ता मकारोऽर्थद्वयान्वितः।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारोऽयं महामुने॥१०॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥११॥
वसन्ति विष्णौ भूतानि स च धातुस्त्रिधात्मकः।
एवं हरौ हि भगवान् शब्दोऽन्यत्रोपचारतः॥१२॥
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥१३॥
(३७९।१०-१३)

इदं निर्वचनं विष्णुपुराणेऽपि (६।५।७१-७८)[1]।

---

१. ईदृशी व्युत्पत्तिः (यत्र पदगतवर्णार्थविचारः शब्दसाम्यमाश्रित्य क्रियते) पूर्वाचार्यसंमता। यथाह माठराचार्यः (भगवच्छब्दमधिकृत्य)—"अतएव भूतानामुत्पत्तिप्रलयावबोधनात् भ इति। आगतिगतिपरिज्ञानात् ग इति विद्वयोगीति वः। अनति चलतीति अन्। सकलवर्णसंप्रदायाद् भगवानित्यभिमानसिद्धिः। अप्यक्षरवर्णसामान्यान् निर्ब्रूयान् न संस्कारमाद्रियेत इति नैरुक्तश्रुति प्रामाण्यात्" (२२ कारिकाटीका)।

अग्निपुराणपाठसमीक्षा[1]—आयुर्वेद - धनुर्वेद- कोश-व्याकरणादि-संबद्धेषु अध्यायेषु ये पाठा भ्रष्टास्ते तत्तच्छास्त्रसंवादेन शुद्धीकरणीयाः।

(१) पृथिवीविषयं सर्वं मरुत्वत्यां व्यजायत (१८।३४) इत्यत्र 'सर्वमरुन्धत्यां व्यजायत' इत्येव साधुः पाठः, पुराणान्तरेषु अयमेव पाठो दृश्यते। किञ्च ३२तमे श्लोकेऽपि मरुत्वती-नामास्ति, अतोऽत्र नेदं नाम पुनर्भवितुमर्हति।

(२) दक्षकन्यापति-नामप्रस्तावे धर्मादिप्रजापतीनां नामान्युक्तानि, न पुनः कृशाश्वस्य प्रजापतेः (१८।२९-३०); यद्यपि धर्मादिप्रजापती-नामपत्यानि यत्र वर्णितानि, तत्र कृशाश्वस्यापत्यान्यपि उक्तानि (१९।४)। अतः प्रतीयते १८।२९-३० इत्यत्र कृशाश्वनामघटितः श्लोको लुप्तः।

(३) 'ऋतुरिति पदम् ऋभुरिति स्यात् (३८०।४६); नारदपुराणे (१।४९।३४-३५) विष्णुपुराणे (२।१५।३-४) च 'ऋभु'-नाम्नो दर्शनादस्मिन्नेव प्रसंगे।

(४) ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसः (३७६।४०)—अत्र 'अभ्येत्यामानवः' इत्येव पाठः साधुरिति विज्ञायते, यतो हि एतन्मतो-पजीव्यभूते छान्दोग्योपनिषद्वाक्ये (५।१०।१-२) 'अमानवपुरुषः' इत्येव पाठोऽस्ति। तथैव ३७६।३९ इत्यत्र 'तथोत्तरम् शयनं देवलोकं च' इति पठ्यते। अत्र शयनस्थले अयनशब्दः पठनीयः, उत्तरायनशब्दस्य छान्दोग्य श्रुतौ दर्शनात्।

(५) आत्मगन्धा (३६८।१९)—इदम् आत्तगन्धेति स्यात्; प्रलयप्रसंगे पुराणान्तरे तथैव प्रयोगदर्शनात्। आत्तगन्धा=आत्तः अपहृतः गन्धो यस्याः (विष्णु० ६।४।१४ गता श्रीधरटीका)।

---

१. आनन्दाश्रमीयसंस्करणे (१८७९ शकाब्दीये) प्रायेण मुद्रणाशुद्धयो दृश्यन्ते। काश्चनाशुद्धय उदाहियन्ते—भूगौ (२९।१)=भूमौ; ममोऽस्तु (५६।३२)=नमोऽस्तु; बहस्पते (५८।२४)=बृहस्पते; संभुः (२१०।१३)=शंभुः; मत्थमः (३७३।१०)=मध्यमः; ष्यान (३७४।१३)=ध्यान; योमं (३७४।७)=योगम्; युणै (३७१।११)=गुणै); द्वाढ् (३७६।११)=द्वाङ्; यीज (३७३।३३)=बीज।

(६) शास्त्रेतिहासवाक्यानाम् (३३७।२)—इदं शास्त्रेतिहास-काव्यानामिति स्यात्, यतो ह्येतदनन्तरमेव शास्त्रेतिहासकाव्यलक्षणानि प्रोक्तानि (३३७।२-३)।

(७) ययातिपुत्रनामसु 'पुरु' नाम पठ्यते (२७४।२३)। सम्यक् पाठस्तु 'पूरु' रिति। अत्र छन्दोरक्षार्थमपि पूरुरिति पाठ आश्रयणीयः। पुराणान्तरे पूरुरित्येव पाठो दृश्यते (विष्णु० ४।१०।२; आदिपर्व ७५।३५; ८३।१० तथाऽन्यत्र)।

(८) २७३।२० श्लोके 'श्रावन्तः श्रावन्तिका पुरी' च उक्ते। अत्र श्रावस्तः, श्रावस्तिका चेति सम्यक् पाठः; इतिवृत्तशास्त्रतः पुराणान्तरतश्च तथैव प्रतिपादनात्।

(९) १११।१४ इत्यत्र 'तीर्थं वासरकं स्मृतम्' इति पठ्यते। 'तीर्थं वानरकम्' इति कचित् पाठः। 'अत्र तीर्थं त्वनरकं स्मृतम्' इति पाठः साधुरिति प्रतिभाति; महाभारते (वन० ८३।१६८) अन्यत्र च अनरकेति तीर्थनाम्नोदर्शनात्।

(१०) अष्ट गुह्यनामानि ११२।३-५ इत्यत्र स्मृतानि; परन्तु गणनायां कृतायां सप्त नामान्येव लभ्यन्ते, अतो गम्यते एकं नाम भ्रष्टमिति।

(१२) सूक्तनामनिर्देशे प्रायेण भ्रष्टपाठा दृश्यन्ते। 'पुरुषं गीति-मेतानि' इति पाठो मुद्रितः (९६।४१)। 'अत्र पुरुषगतिसामानि' इत्येव स्यात्, इदमेव साम्नो नामेति वैदिकेषु प्रसिद्धिः।

(१३) 'वरणा च नदी नासी' इत्युक्तम् (११२।६)। अत्र नासीति पाठो भ्रष्टः। नद्या नाम खलु असि र्वा असी वा भवितुमर्हति, अतो नासीत्यत्र चासीति पठनीयम्। असीति नाम पद्मपुराणे दृश्यते (५।१४।१९१)।

(१४) नाचिकेतसे (३८२।१) इति पदं खलु 'नचिकेतसे' इति स्यात्, 'नचिकेताः' इत्येव नाम्नः श्रवणात् (कठ० उप० १।१।१)।

(१५) 'जम्बु'-द्वीप शब्दः (उकारघटितः) १०७।५ इत्यत्र पठितः। द्वीपनाम तु 'जम्बूः' इत्येव, नतु जम्बुरिति। 'जम्ब्वाः फलम्' इत्यर्थे जम्बु-इति पदं दृष्ट्वा द्वीपनाम्नि अपि जम्बुपदं स्वीक्रियते भ्रान्त्या—इत्येव

वयं पश्यामः। जम्बूरिति पदमपि फलमभिधत्ते (अष्टा० ४।३।१६५-१६६)। पुराणेषु क्वचित् 'जम्बु' रिति पाठः सम्पादकाज्ञानमूलकः[1], अथवा मुद्रणप्रमादज इत्येव ज्ञातव्यम्।

(१६) १९।१७ इत्यत्र पठ्यते—"दंष्ट्रिनः क्रोधवशगाः" इति। अत्र 'क्रोधवशजाः' इति पाठः साधुरिति प्रतिभाति। कश्यपस्य एका ८ ह्वी क्रोधा, सैव क्रोधवशेति वोच्यते इतिहासपुराणे (द्रष्टव्यम् आदिपर्व ६५।१२-१३; ६६।१३; मत्स्य० ६।४३; विष्णु० १।१५।१२६; १।२१।२३)। इयमेव क्रोधवशसंज्ञकानामसुराणां जननीति आदिपर्वणि (६५।३२)। यदि 'क्रोधवशगा' इत्येव पाठः ्राचीनकोशतः सिध्येत् तर्हि गमधातुर्जननार्थकः, धातूनामनेकार्थत्वादिति मन्तव्यम्।

(१७) २७६।११ इत्यत्र—"षष्ठो ह्याजीवको रणः" इति पठ्यते। रणस्वरूपं खल्वत्रैवोक्तम्—"विश्वामित्रवसिष्ठात्रिकवयश्च रणे सुरान्। अपालयंस्ते निवार्य रागद्वेषादिदानवान्" इति (२७६।१८)। पुराणान्तरसंवादात् कोशतश्च 'आडीबकः' इत्येव पाठः साधुः (द्र० मत्स्य० ४७।४२)[2]।

(१८) २७६।१२ इत्यत्रोक्तम्—"नवमो वृत्रघातकः। जितो हालाहलश्चाथ घोरः कोलाहलो रणः" इति। अत्र जितेति पदमस्पष्टार्थकम्। 'जित'-नामकं रणमधिकृत्याहाग्निपुराणम्—"शाल्वादीन् दानवान् जित्वा हरिः परशुरामकः। अपालयत् सुरादींश्च दुष्टक्षत्रं निहत्य च"

---

१. रिचार्डगार्वे नामा विद्वान् सांख्यसूत्रानिरुद्धवृत्तिपम्पादने 'जम्बू-पाठं मूले स्थापयित्वा जम्बू-पाठं टिप्पण्यां प्रादर्शयत् (६।५२ वृत्तिः द्र०)। तदिदं चिन्तनमसम्यगिति आस्माकीना दृष्टिः।

२. आडीवक is explained in the Markandeya as the fiercest lifelong enmity between वसिष्ठ and विश्वामित्र, who were not satisfied in one life and so were reborn as Black Ibis (Skt. आटि) and white Ibis (Skt. श्वेतबक). वसिष्ठ was आडी and विश्वामित्र was बक (Markandeya ch. ix; Devibhagavata vi. 18. 30-34). [Matsya Purana–A Study p. 145].

(२७६।२२) इति। अस्मिन्नध्याये विवृता द्वादश देवासुररणाः। नवमो रणः खलु वृत्रघातक इति निश्चप्रचम्। दशमस्य रणस्य तु किं नामेति स्पष्टं न विज्ञायते अग्निपुराणश्लोके, अतः पुराणान्तरवचनतो निर्णयः करणीयः।

मत्स्ये पठ्यते—"धात्रश्च दशमश्चैव ततो हालाहलः स्मृतः। प्रथितो द्वादशस्तेषां घोरः कोलाहलस्तथा" इति (४७।४३)। अत्र धात्रः, हालाहलः, कोलाहल इत्येतानि युद्धानि दशम-एकादश-द्वादशस्थानीयानि इति ज्ञेयम्[1]। वाय्वादिष्वपि देवासुरसंग्रामनामानि द्वादश विवृतानि, परन्तु नामनिर्णयस्तु सम्यङ् न भवति।

(१९) ७२।४४ इत्यत्र पठ्यते—"पञ्चशिखाय द्युभवे" इति। अत्र 'ऋभवे' इत्येव पठनीयम् (ऋभुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचनम्)। प्रकरणेऽस्मिन् स्नानाङ्गभूततर्पणं विधीयते। प्रागेतस्मात् सनत्कुमार-कपिलादीनां नामानि गृहीतानि, अत ऋभुर्नाम सांख्याचार्य एवात्र लक्षित इत्येवाभ्युपेयम्। ऋभोः सांख्ययोगवेत्तृत्वं विष्णु-नारदीय-पुराणयोः प्रसिद्धम्। ऋभु-निदाघ-संवादो वराहोपनिषद्यपि वर्तते—"अथ हैनमृभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ योगाभ्यासविधिमनुब्रूहीति" (५।१)।

(२०) सूर्यपूजाविधौ 'खशोल्काय' इति पठ्यते (७३।७)। अत्र 'खखोल्काय' इति पाठः साधुः, काशीखण्डादिषु खखोल्केत्येव सूर्यनाम्नो दर्शनात्।

(२१) १५०।२६ इत्यत्र पठ्यते—"इन्द्रः प्रमतये प्रादात्" इति। अत्र 'इन्द्रप्रमतये प्रादात्' इत्येव पाठः, नतु प्रथमान्तता इन्द्रशब्दस्य युक्ता। पुराणान्तरे 'इन्द्रप्रमितये' इति पदमपि दृश्यते। भागवत-पुराणस्य प्राचीनकोशेऽयमेव पाठो दृश्यते। अत्र इकारघटितः पाठ एव साधुरिति न निर्णयः कर्तुं शक्यतेऽस्माभिरिदानीम्।

---

१. The meaning of धात्र, हालाहल and कोलाहल is not quite clear. ...धात्र may be an adjectival phrase from धातृ or ब्रह्मा and probably refers to his partisanship for Devas against Asuras (Matsya Purana–A Study pp. 145-146).

(२२) २०६।६ इत्यत्र "आतापिर्भक्षितो येन" इति पठ्यते। वातापीति कोशान्तरे पठ्यत इति अग्निपुराणसंपादकेनोक्तम्। एष एव पाठः समीचीनः, इतिहासपुराणे वातापीति नाम्नो दर्शनात्। "हर्षाद् वातापिः" इति ब्रुवन् कौटल्योऽपि वातापिपाठमेव स्वीचकार। स्मर्यते च—"इल्वलो भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः" इति।

(२३) २७३।५ इत्यत्र पठ्यते—"मनो वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव च तत्समाः" इति। अत्र न चेत्यत्र 'नव' इति पाठः साधुः, पुराणान्तरे नव-शब्दस्यैव प्रयोगात्; न चेति पाठस्यानर्थकत्वाच्च।

अग्निपुराण-वह्निपुराणयोरैक्यं भेदश्च---पुराणप्रसङ्गे (पुराणेषु) यथाऽग्निपुराणम् आग्नेयपुराणमिति वा शब्दः प्रयुक्तस्तथैव वह्निपुराणं वाह्निमित्यादयः केचन शब्दा अपि प्रयुक्ताः। नामोल्लेखे पर्यायशब्द-प्रयोगो भ्रमोत्पादको भवति, अतएव 'अक्तपरिमाणा संज्ञा' इत्युच्यते शाब्दिकैः (प्रदीप २।१।१)। एवं सत्यपि पुराणनाम्नां पर्यायशब्दा अपि केचन प्रयुक्ताः—गरुडस्थले तार्क्ष्य-नाम, वराहस्थले शूकर-नाम। अनयैव रीत्या 'अग्निपुराण'स्थले वह्निपुराणशब्दः प्रयुक्त इति प्रतिभाति।

शब्दार्थदृष्ट्या यद्यपि न विरोधः, तथापि विषयप्रतिपादनदृष्ट्या वह्निपुराणं खलु अग्निपुराणतः पृथक्—इत्येवाभ्युपेयम्। वह्निपुराणस्य विषयसूची ज्वालाप्रसादमिश्रमहोदयेन प्रकाशिता अष्टादशपुराण-दर्पणे। अत्र ये विषया उक्तास्ते लेशतोऽपि प्रचलितेऽग्निपुराणे नोपलभ्यन्ते (केचन श्लोकाश्च उभयत्र समाना इति विज्ञेयम्)।

इमे हि विषया वह्निपुराणे प्रतिपादिताः—

अध्यायः विषयः

१	ऋषिप्रश्नः
२	अग्निस्तवः
३	ब्रह्मस्तुतिः
४	स्नानविधिः
५	आह्निकस्नानविधिः
६	भोजनविधिः
७	आग्निकतपः

अध्यायः विषयः

८ आश्वमेधिकम्, वेणकथा
९ पृथूपाख्यानम्
१० गायत्रीकल्पः
११ ब्राह्मणप्रशंसा
१२ सर्गानुशासनम्
१३ गणभेदः
१४ योगनिर्णयः
१५ सर्गकथनम्
१६ सर्गानुकीर्तनम्, सतीदेहत्यागः
१७ रुद्रसर्गः
१८ काश्यपीयप्रजासर्गः
१९ काश्यपीयवंशः
२० प्रजापतिसर्गः
२१–२३ वराहप्रादुर्भावः
२४–२७ नरसिंहप्रादुर्भावः
२८ देवाम्बरीषसंवादः
२९ वैष्णवधर्मप्रसंगे युगानुकीर्तनम्
३० वैष्णवधर्मप्रसंगे क्रियायोगविधिः
३१ वैष्णवधर्मप्रसंगे शुद्धिव्रतम्
३२ सुनामद्वादशी
३३–३५ धेनुमाहात्म्यम्
३६ घृतधेनुविधिः
३७ वृषदानम्
३८ पाशुपतदानम्
३९ पापनाशन-वृषदानम्
४० भद्रनिधिदानम्
४१ शिविकादानम्
४२ विद्यादानम्
४३ गृहदानम्
४४ दासीदानम्

अध्यायः विषयः

४५ ब्राह्मणकथनम्
४६ अन्नदानम्
४७ प्रेतोपाख्यानम्
४८ दीपमालिकास्थापनम्
४९ च्यवन-नहुष-संवादः
५० तुलापुरुषदानम्
५१-५२ शार्मलोपाख्यानम्
५३ तडागवृत्तप्रशंसा
५४ दानादियज्ञकरणम्
५५ वारुणारामप्रतिष्ठा
५६-६० वामनप्रादुर्भावः
६१ क्रियायोगः
६२ कामधेनुप्रदानम्
६३ मुद्गलोपाख्यानम्
६४ शिवोपाख्यानम्
६५ दानावस्थानिर्णयः
६६ संग्रामप्रशंसा
६७ रोहिण्या अष्टमीकल्पः
६८ वैवस्वतानुकीर्तनम्
६९ सगरोपाख्यानम्
७०-७१ गङ्गावतारः
७२ गङ्गामाहात्म्यम्
७३-७४ सूर्यवंशमाहात्म्यम्
७५ सीताशापकथनम्
७६-७७ वैश्रवणवरप्रदानम्, कपिलदर्शनम्
७८ राक्षसयुद्धम्
७९ विश्वामित्रयज्ञः
८० अहल्याशापमोचनम्
८१ सीताविवाहः
८२ सुमन्त्रप्रेषणम्

अध्यायः विषयः

८३	रामनिर्गमः
८४	ज्ञनसंलापः
८५	चित्रकूटनिवासः
८६	कैकेयीवाक्यम्
८७	नन्दिग्रामवासः
८८	त्रिशिरावधः
८९	खरवधः
९०	रावणवाक्यम्
९१	अशोकवनिकाप्रवेशः
९२	वनगवेषणम्
९३	रामक्रोधः
९४	जटायुषो दर्शनम्
९५	जटायुषः सत्कारः
९६	अयोमुखमुक्तिः
९७	कबन्धदर्शनम्
९८	कबन्धवाक्यम्
९९	कबन्धोपदेशः
१००	सुग्रीवदर्शनम्
१०१	सुग्रीववाक्यम्
१०२	हनूमतो वाक्यम्
१०३	रामवाक्यम्
१०४	वालिसंग्रामः
१०५	वालिवाक्यम्
१०६	सुग्रीवाभिषेकः
१०७	वर्षानिवृत्तिः, रामविषादश्च
१०८	लक्ष्मणक्रोधः
१०९	वानरसेनासमागमः
११०	सुग्रीववाक्यम्
१११	वानरयूथप-प्रत्यागमनम्
११२	हनूमतः प्रस्थानम्

अध्यायः विषयः

११३ वानरप्रत्यागमनम्
११४ वनविवरणम्
११५ राघवचरित्रप्रसंगे वानरविवादः
११६ प्रायोपवेशनम्
११७ सीतावार्त्तोपलब्धिः
११८ सम्पातिपक्षनिवासः
११९ वानरप्रत्यागमनम्
१२० हनूमतो गर्जनम्
१२१ लङ्कावलोकनम्
१२२ लङ्कान्वेषणम्
१२३ अवरोधदर्शनम्
१२४ सीतोपालम्भनम्
१२५ राक्षसीसमादेशः
१२६ सीताविलापः
१२७ स्वप्नदर्शनम्
१२८ सीतासम्बोधनम्
११९ सीताप्रश्नः
१३० वनभङ्गः
१३१ किंकरवधः
१३२ अमात्यवधः
१३३ सेनापतिवधः
१३४ अक्षकुमारवधः
१३५ रावणवाक्यम्
१३६ पुच्छनिर्वापणम्
१३७ लङ्कादाहः
१३८ सीतासमाश्वासनम्
१३९ हनूमत्कथनम्
१४० मधुभक्षणम्
१४१ सीतावाक्यम्
१४२ सुग्रीववाक्यम्

अध्यायः विषयः

१४३ सेनानिवेशः
१४४–१४६ विभीषणवाक्यम्
१४७ विभीषणगमनम्
१४८ सेतुबन्धप्रारम्भः
१४९ सेतुबन्धः
१५० मायामयरामदर्शनम्
१५१ सीताप्रलापः
१५२ प्रहस्तवधः
१५३ सुग्रीवविग्रहः
१५४ कुम्भकर्णवधः
१५५ नरान्तकवधः
१५६ त्रिशीर्षवधः
१५७ अतिकायवधः
१५८ इन्द्रजिद् युद्धम्
१५९ औषधानयनम्
१६० कुम्भवधः
१६१ निकुम्भवधः
१६२ मकराक्षवधः
१६३ मायामयसीतावधः
१६४ इन्द्रजिद्होमः
१६५ रामोत्थापनम्
१६६ इन्द्रजिद्दर्शनम्
१६७ विरथीकरणम्
१६८ इन्द्रजिद्वधः
१६९ विजयाख्यापनम्
१७० सुपार्श्ववाक्यम्
१७१ परिवेदनम्
१७२ विरूपाक्षवधः
१७३ महापार्श्ववधः
१७४ शक्तिभेदः

अध्यायः	विषयः
१७५	राम-रावणयुद्धम्
१७६	रावणशिरश्छेदनम्
१७७	विभीषणाभिषेकः
१७८	विमानारोहणम्
१७९	अयोध्यापुर्यां रामचन्द्रस्य प्रवेशः
१८०	रामाभिषेकः
१८१	राज्यवर्णनं श्रवणफलम्, अनुक्रमणिकावर्णनम् अग्निपुराणपठनफलं च[1]।

इदं पुराणमग्निमाहात्म्यं प्रकटयति (१–२ अ०), अत इदमेव मूलभूतमग्निपुराणमिति कथयितुं शक्यते। स्कन्दपुराणीयशिवरहस्यखण्ड उक्तं यदग्निमाहात्म्यख्यापनं खलु अग्निपुराणस्य लक्ष्यम्। तदिदं लक्षणं प्रचलितेऽग्निपुराणे नोपलभ्यते (प्रत्युत वह्निपुराणे दृश्यते), अतः शिवरहस्यदृष्ट्या वह्निपुराणमेवाग्निपुराणमिति। एवं सत्यपि वह्निपुराणगता बहवः श्लोका अग्निपुराणे प्राप्यन्त एव (अविकलरूपेण किञ्चित् परिवर्तितरूपेण वा)।

वह्निपुराणविषये हाजरामहोदयदृष्टयः—यद्यपि मिश्रमहोदयेनोक्तं यदिदानीं वह्निनामकं पुराणं न मुद्रितम् (अष्टादशपुराणदर्पण पृ० २१५) तथापि अस्माकं धन्यतया अस्य पुराणस्य कोशः प्राप्तः। स च डा० हाजरामहोदयसकाशे विद्यते। एतत्पुराणविषये हाजरामहोदयेन बहु विचारितम्[2]। विचारस्यास्य सार इह प्रदर्श्यते।

(१) प्रचलितमग्निपुराणं तान्त्रिककर्मादिभूयिष्ठम्। इदममौलिकं

---

१. हाजरामहोदयेन वह्निपुराणस्य यादृशः परिचयो दत्तः (विभिन्नेषु निबन्धेषु) सोऽपि उपर्युक्तविवरणानुसार्येव।

२. इमे निबन्धा इह द्रष्टव्या हाजरामहोदयकृताः—Discovery of the Genuine Agneya-Purana (J.O.I., M.S. University of Baroda, vol. v. No. 4); Studies in the Genuine Agneya-Purana alias Vahni-Purana (Our Heritage, vol. i-ii).

पुराणं नवमशताब्द्यां विरचितम्। वल्लालसेनविदुषाऽपीदं तिरस्कृतम्। तान्त्रिकधर्मप्राबल्यादेवास्य प्रसिद्धिः प्रचलनं च जातम्।

(२) प्राक्तनमाग्नेयपुराणं न तान्त्रिककर्मबहुलम्, अतएवेदानीं तस्य प्रचारो लुप्तप्रायो जातः। तच्चेदानीं 'वह्निपुराणे' ति नाम्ना विद्यते ग्रन्थागारेषु। बहुषु निबन्धग्रन्थेषु वह्निपुराणश्लोका उपलभ्यन्ते (वह्निपुराणत्वेन अग्निपुराणत्वेन वा)। अग्निपुराणनाम्ना उद्धृता बहवः श्लोका न प्रचलितेऽग्निपुराणे दृश्यन्ते, प्रत्युत वह्निपुराण एवेति ज्ञेयम्।

(३) इदमेव वह्निपुराणम् 'आग्नेयपुराण'नाम्ना प्राक्तनमाग्नेयपुराणमेव मन्तव्यम्। प्रचलितमग्निपुराणम् (आनन्दाश्रमादिसंस्करणानि अस्यैव) अस्मात् पृथक्। केवन च वह्निपुराणगताः श्लोका अग्निपुराणेऽपि दृश्यन्ते। वह्निपुराणगताः श्लोका वक्तृ-श्रोतृ-नाम्नां परिवर्तनं कृत्वाऽपि क्वचिद् अग्निपुराणे संकलिताः।

(४) अग्निपुराणस्य यानि लक्षणानि मात्स्ये (५३।२८-३०) प्रभासखण्डे (२।४७-४८) च उक्तानि, न तानि सर्वाणि वह्निपुराणे वाऽग्निपुराणे वा सम्यक् चरितार्थानि भवन्ति। अतो गम्यते वह्निपुराणतः प्राचीनमपि मूलभूतमग्निपुराणमासीत्। यद् वा वह्निपुराणमपि पुराणप्रणेतृभिः बहुधा संस्कृतम्, अतएव बहवो विषयास्त्यक्ताः, नवीना विषयाश्च संयोजिताः।

(५) वह्निपुराणे रामायण-महाभारत-हरिवंश-विष्णुपुराण-विष्णुधर्मतो विषयाः संकलिताः, विष्णुधर्मरामायणादीनां शब्दानुपूर्वी अपि बहुत्र वह्निपुराणे दृश्यते।

(६) अस्मिन् १२००० श्लोका विद्यन्ते। प्रचलितेऽग्नावपि उक्तं यदस्मिन् पुराणे १२००० श्लोकाः सन्ति। इदमनुमीयते यद् वह्निपुराणस्य द्वादशसहस्रश्लोकपरिमाणं ज्ञात्वा अग्निपुराणकारोऽपि तथैव उक्तवान्।

(७) वह्निपुराणांशविशेषरूपे नान्दिपुराणे (यत्र अग्निवसिष्ठसंवादो विद्यत) इदमुक्तं यद् वह्निपुराणतो यज्ञादिपरकाः श्लोका लुप्ता जाता इति। वह्निपुराणस्य एकः संस्कारो वैष्णवसंप्रदायाचार्यैः कृतः, तैराचार्यैश्च यज्ञादिपरकाः श्लोकाः पुराणतः पृथक्कृताः[1]।

---

१. नान्दिपुराणे आग्नेयपुराणविषया इत्थमुपदर्शिताः—

भगवन् देवदेवाग्र विभो धर्मादिकारण।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुताः सर्वे धर्मा वर्णाश्रमोचिताः ॥ १ ॥

(९) इदं वह्निपुराणं वैष्णवाचार्यैः ५०० खीष्टाब्दतः पूर्वमेव संस्कृतमिति विज्ञायते। प्रमाणान्तरैरिदमपि अनुमीयते यदिदं पुराणं चतुर्थशताब्दीतः प्राग् विरचितम्।

(१०) वह्निपुराणस्य त्रयः स्तरा लक्ष्यन्ते। यजुर्वेदीयाग्निहोत्रिब्राह्मणैः पुराणमिदमादौ कृतम्, यत्राग्निरूपो रुद्रः स्तुतो बहुधा। ततश्च भागवतवैष्णवैरिदं संस्कृतम्। अस्मिन् संस्करणे वसिष्ठाम्बरीषसंवादः, अन्ये च वैष्णवसंप्रदायीया विषयाः संयोजिताः। ततश्च तृतीये संस्करणे इतश्चेतश्च कानिचन प्रकरणानि संकलितानि, त्यक्तानि च कानिचन।

[४]

ग्रन्थकृतो निवेदना

आग्नेये ये विषयाः प्रोक्तास्तानवलम्ब्येयं विषयानुक्रमणी विरचिता; विषयाणां स्थापनं खलु वर्णानुक्रमत इति विज्ञेयम्। विषयैः सह तद्गता अवान्तरभेदाश्चापि संकलिता अस्माभिः। अतएव यथात्र 'उपाय' इति शब्दः संकलितः, तथैव सामदानादय उपायविशेषवाचकाः शब्दा अपि संकलिताः। यथा वा व्याकरणमितिशब्दः संकलितः, तथैव तद्भेदविशेषाः सन्धि-सुबादयः शब्दाश्च। तीर्थपर्वतनद्यादीनां नामानि चरितानि च (यान्यधिकृत्य किमप्युक्तं पुराणे) यथासंभवमिह संकलितानि।

कुण्डमण्डपवेदीनां प्रमाणं च यथाश्रुतम्।
दीक्षां यज्ञादिकानां च वास्तुशास्त्रनिरूपणम् ॥ २ ॥
अवतारान् भगवतः चतुर्विंशतिसम्मितम्।
मन्त्रदीक्षाविधिश्चापि संस्कारानष्टसंयुतान् ॥ ३ ॥
चत्वारिंशन्मितान् सूर्यसोमवंशादिवर्णनम्।
एतदन्यच्च भगवन् श्रुतं विस्तरतो मया ॥ ४ ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि ब्रह्माण्डस्य निरूपणम्।
संक्षेपात्कथितं यच्च पुरा ह्येतत् तु विस्तरात् ॥ ५ ॥
श्रोतुमिच्छाम्यहं वह्ने ब्रूहि प्रलयकारणम्।
(१।१-६)

अथात्रानुक्रमणीरचनापद्धतिविषये किमप्युच्यते[1]—

(क) विषयोपस्थापने यथासंभवं पुराणगता दृष्टिरप्यस्माभि रुल्लिखिता (यत्र एतादृश उल्लेख आवश्यकः)। यथा—अक्षरशब्दे 'एकाक्षरार्थनिर्देशः' इत्युक्त्वा 'मन्त्रसंबद्धोऽयं निर्देशो मुख्यतः' इत्यप्युक्तम्। यथा वा 'अजपा-गायत्री'विवरणे 'प्राणायामान्तर्गता' इत्युक्तमस्माभिः।

(ख) उपात्तशब्दार्थविषये यत्र संशयो भवितुमर्हति तत्र पृथक् स्पष्टो निर्देशः कृतः। यथा 'प्रात्यहिकं राजकर्म' इत्यभिधाय 'इदं राजकृत्यं न पुना राज्यपालनादि कर्म' इति स्पष्टमावेदितम्।

(ग) एक एव शब्दो यदि विभिन्नार्थकः, तर्हि स एकप्रघट्टके पृथग् विभज्य स्थापितः, यथा लिङ्गशब्दः। शब्दोऽयं शिवलिङ्गवाची शब्दशास्त्रीयप्रमेयविशेषवाची च, अतो द्विधा विभज्य शब्दोऽयम् अर्थानुसारेण स्थापितः; तथैव रामः (दशरथपुत्रः), रामः (जामदग्न्यः) च पृथक् स्थापितौ।

(घ) एकस्मिन्नर्थे यदि द्वौ मुख्यौ पर्यायशब्दौ प्रयुक्तौ, तर्हि उभयोरपि निर्देशो यथासंभवं कृतः। अतएव अग्निपुराणं तस्य नामान्तरमाग्नेयपुराणं चेति शब्दद्वयमिह निर्दिष्टम्। क्वचिच्च पुराणोक्तं विवरणं पर्यायेषु विभज्य स्थापितम्। अतएव ओंकारशब्दे तत्पर्यायवाचिनि प्रणवशब्दे च प्रणवसंबद्धं विवरणं विभज्य उक्तम्।

(ङ) एकस्मिन् मुख्ये पर्यायशब्दे पर्यायान्तरनिबद्धानि विवरणानि संकलितानि ग्रायेण। यथा—अर्चनयजनादीनि सर्वाणि पूजायामेव संकलितानि।

(च) शिव-विष्णु-ब्रह्मादिदेवानां नामान्तराणि पुराणोक्तानि न संगृहीतानि। प्रसिद्धतमत्वात् शिवः, विष्णुः, ब्रह्मा, इन्द्रः, इत्यादीनि नामान्येव अत्र धृतानि, न हर-भगवत्-प्रजापत्यादीनि। एवं सत्यपि

---

१. अस्मद्व्यवहृतेऽग्निपुराणे (आनन्दाश्रम १८७६ शकाब्दाः) बहुत्र श्लोकसंख्याभ्रंशः अध्यायसंख्यामुद्रणाशुद्धयश्च विद्यन्ते। ३०८ तमेऽध्याये १६ तमः श्लोकाङ्को न मुद्रितः। ६४ तमाध्याये ३६ श्लोकः ६६ रूपेण मुद्रितः। अस्माभिस्तु शुद्धा संख्या गृहीता।

सोम-चन्द्र-शब्दयोः गौरी-उमा-शब्दयोश्च संकलनं कृतं पृथक्, इन्द्र-शक्र-शब्दयोश्च। विशिष्टे स्थले पुराणप्रवृत्तिदर्शनात् पर्यायनामान्यत्र संकलितानि। उपक्रमोपसंहारयोः शब्दभेददर्शनादपि पर्यायशब्दाः संकलिताः; यथात्र कामत्रयोदशी-शब्दः संकलितः, तथा अनङ्गत्रयोदशी-शब्दोऽपि संकलितः; पृथक् प्रतिज्ञाकरणादपि पर्यायशब्दाः संकलिताः, यथा –पवित्रारोहणं पवित्रारोपणं चेति पर्यायशब्दद्वयमिह पृथक् संकलितम्। प्रायेण च अपेक्षिताः पर्यायशब्दा यथायथं निर्दिष्टाः।

(छ) संबद्धविषयसूचका निर्देशाः (cross references) सर्वत्र प्रदत्ताः। यथा –अध्यात्मशब्दविवरणे 'आत्म-ज्ञान-ब्रह्म-शब्दा द्रष्टव्याः' इत्युक्तम्। यथा वा तत्त्व-विवरणप्रसंगे योगस्य ज्ञानस्य च निर्देशो विहितः। एतादृशो निर्देशः खल्ववान्तरस्थलेऽपि प्रदत्तः, यथा ओषधि-शब्दे 'द्रष्टव्य आयुर्वेदोऽपि' इत्युक्तम्।

(ज) यदा कश्चिद् विशिष्टो विषयो विषयान्तरैः सह गौणरूपेण निर्दिष्टो भवति, तदा विषयान्तराणां निर्देशोऽपि प्रदत्तः, न पुनः विषयान्तरगतानि विवरणानि निर्दिष्टानि यथा—ध्यानम् इत्यत्रास्माभि रुक्तम् 'पूजादिषु प्रायेण' इति, अर्थात् पूजाविधिषु अपि ध्यानक्रियाया संबद्ध-देवतालम्बिन्या लघुनिर्देशो विद्यते। अनयैव पद्धत्या न्यासविषयेऽस्माभिरुक्तम्—'सामान्यतः पूजादिषु' इति। आवश्यकस्थले विषयान्तःपातिनां वस्तूनामपि निर्देशः कृतः, यथा 'अद्वैतब्रह्मविज्ञानम्' इत्युक्त्वा 'परमार्थदर्शनं भरतचरितं च' इत्यप्युक्तम्।

(झ) अनुक्रमणीधृत-नामविषय इदं ज्ञातव्यं यत् क्वचित् सविशेषणकं नाम प्रयुक्तम्। अस्माभिस्तु विशेषणं विहाय नामैव धृतम्। यथा—पुराणे 'स्वादूदके'ति शब्दः प्रयुक्तः (११९।२४), अस्माभिस्तु उदकसमुद्रेति शब्द एव स्थापितः (स्वादूदकशब्दोऽपि पुराणप्रवृत्तिदर्शनाद् निर्दिष्टः)। नामनिर्देशे यदि भ्रष्टपाठा दृश्यन्ते, तर्हि तेऽपि निर्दिष्टाः (आवश्यकस्थले), यथा—कुहुरिति शब्दो मुद्रितः, कुहूरिति अस्माभिरुल्लिखितम्। गरुडमाता विनता खलु विमतारूपेण पुराणे मुद्रिता, मुद्रणाशुद्धिरियमस्माभिः स्पष्टं दर्शिता।

(ञ) एकं विषयं नाम वाऽधिकृत्य विभिन्नेष्वध्यायेषु विवरणानि प्रोक्तानि। अनेकाध्यायस्थितानामेषां विवरणानां स्थापनमिह सूच्या-

मध्यायक्रमानुसारेण कृतम्। यथा—ऋग्वेदविषये चतुर्षु अध्यायेषु विवरणानि प्रदत्तानि। इमानि विवरणानि अध्यायक्रमत एव स्थापितानि। एकमेव विवरणं यदि अध्यायद्वये स्यात्, तर्हि तावध्यायौ प्रायेण एकत्र निर्दिष्टौ सूच्यामिति विज्ञेयम्। क्वचिच्च 'कृत्स्नोऽध्यायो द्रष्टव्यः' इत्यादिभिर्निर्देशैः विषयस्य व्याप्तिः प्रदर्शिता। अन्तर्गतविषयविवरणप्रसंगेऽपि इयं शैली अभ्युपगता, यथा—बलशब्दविवरणप्रसंगे 'कृत्स्नं युद्धजयार्णवप्रकरणं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम्।

(ट) यत्र कश्चिद् विषय एकस्मिन्नेवाध्याये विच्छिद्य विच्छिद्य उक्तः, तत्र प्रधानं स्थलं सूच्यां निर्दिष्टम्। स्थलान्तराणि च पृथङ्निर्दिष्टानि, यथा—फल्गुतीर्थप्रसंगे २१५।२५-३३ इत्येवं आकरस्थलनिर्देशं दत्वा 'गयामाहात्म्येऽन्तराऽन्तरास्य महिमा' इत्युक्तम्।

(ठ) अनुस्वार-विसर्गौ च अव्यवहितपूर्वस्वरानुगतौ इति मत्वा स्वरानन्तरमेव तयोः स्थापनं कृतम्। अनया रीत्या आदौ हसनशब्दः ततश्च हंसशब्द इति विज्ञेयम्।

(ड) शब्दशास्त्रानुसारेण यत्र अनुस्वारप्रयोगः साधुः, तत्र लाघवात् पञ्चमवर्णं परित्यज्यानुस्वारघटितः प्रयोगः कृतः प्रायशः। पाठकैः सन्देहस्थले पञ्चम-वर्णघटितः शब्दोऽपि द्रष्टव्यः।

उपसंहारे इदमस्माभिर्निवेद्यते यदग्निपुराणस्य केचनाध्याया दुरूहार्थका एव। तन्त्रार्थप्रतिपादनपरेष्वेषु अध्यायेषु ये विषयाः प्रतिपादिताः, तेषां सविशेषं ज्ञानं न मयि विद्यते, अत एतादृशविषयनिर्देशे क्वचित् स्खलनं संभाव्यते। अनेकशास्त्रसंबद्धानि प्रकरणानि इह सन्ति, सर्वेषां शास्त्राणां सविशेषं ज्ञानमेकस्मिन् मानवेऽतिदुर्लभमतः प्रमादजनिता अशुद्धयोऽपि यदि क्वचित् स्युस्तर्हि क्षन्तव्योऽहमिति निवेद्यते।

विद्याप्रियाः खलु पुराणविदः सखायो
वैगुण्यपुञ्जमपि सद्गुणतां नयन्ति।
दोषावलीं ह्यपरितापितया महान्ति
ज्योतींषि विष्णुपदभाञ्जि विभूषयन्ति॥

—निवेदकः

दीपावली — श्री रामशंकर भट्टाचार्यः

१५।११।१९६३

५/२६६ अवधगरवी, वाराणसी।

द.बे. १९३१.

आग्निपुराण-विषयानुक्रमणी

अक्षरम्

—ब्रह्मविद्याऽक्षरं परम् (१।५ अपि द्र०) १।९
—एकाक्षरार्थनिर्देशः (मन्त्रसंबद्धोऽयं निर्देशो मुख्यतः) ३४८।१–२८

अखण्डद्वादशी

—व्रतविशेषः १९०।१–६

अगस्त्यः

—अगस्त्यार्घ्यदानम् २०६।१–२०
—अगस्त्यपूजा २६८।१–२

अग्निः

—अग्निर्वसिष्ठाय द्विविधं ब्रह्म उक्तवान् १।८–९
—अग्नि-स्वाहा-कृतो वंशः २०।१६

अग्निकार्यम्

—होमाग्निसंस्कारौ कुण्डनिर्माणं च २४।१–५८

अग्निपुराणम् [आग्नेयशब्दोऽपि प्रयुक्तः]

—अग्निपुराणारम्भः, पुराऽग्निर्वसिष्ठायेदमुक्तवान् १।८–१४
—अग्निपुराणमाहात्म्यम् २७१।१३–२२
—एतत्परिमाणम् , एतद्दानफलं च २७२।१०–११
—एतत्पुराणमहिमा ३८३।१–३१
—एतत्परम्परा, एतन्माहात्म्यम् , एतत्पुराणविषयाश्च ३८३।३२–७२

अघोरास्त्रम्

—अघोरास्त्रयागः ३२१।१–१६
—अघोरास्त्राणि षडङ्गानि, (वशीकरणादिमन्त्र-विधानं च) ३२३।१–३८

अङ्गम्

—शिक्षादीनि षडङ्गानि १।१५–१६
—देवप्रतिमानाम् अङ्गपरिमाणम् ४५।७–१५
—नृत्यादौ शरीराङ्गप्रत्यङ्गकर्मनिरूपणम् ३४१।१–२१

अङ्गदः

—रावणं प्रत्यस्य सीताप्रत्यर्पणाय प्रार्थनम् , रावण एनं हन्तुमुद्युक्तः १०।१–२

अङ्गराजः

—पालकाप्योऽस्मै गजायुर्वेदमुक्तवान् (अयमेव लोमपादः, २८६।२४) २९२।४४

अङ्गवंशः

—वंशान्तर्गता राजानः २७७।११–१७

अङ्गाक्षरः

—एतत्पूजा ३०३।१–१७

अङ्गिराः

—प्राचेतसदक्षो द्वे कन्ये अस्मै अदात् १८।३०
—अस्य पत्नी स्मृतिः, अनयोरपत्यानि २०।११

अजपा

—अजपा गायत्री (प्राणायामान्तर्गता, संबद्धविषयाश्च) २१४।१९–४१

अण्डम्

—अण्डं हिरण्यवर्णम् , यत्र ब्रह्म जज्ञे, अण्डद्वैधं च १७।८–१०
—ब्रह्माण्डनिरूपणम् १२०।१२–१७

अत्रिः

—अनसूयाऽस्य पत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१२

अथर्वा

—अथर्ववेदविभागः सुमन्त्वादिकृतः १५०।३०
—अथर्वविधानम् (अन्ते मन्त्रविनियोगोऽपि) २६२।१–२५
—अथर्वशाखाप्रवक्तारः, मन्त्राणाम् उपनिषदां च परिमाणम् २७१।८–९

अदितिः

—कश्यपपत्नी, अनयोरपत्यानि आदित्याः १९।१–३

अद्वैतम्

—अद्वैतब्रह्मविज्ञानम् , परमार्थदर्शनम् , भरतचरितं च (निदाघर्तुसंवादोऽपि) ३८०।१–६८

अधर्मः

—हिंसाऽस्य पत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१७–२०

अधिवासः

—पवित्रारोपणसंबद्धः ३५।१–१८
—कलसाधिवासविधिः ५७।१–२६
—विष्णोरधिवासः ५९।१–५८
—निर्वाणदीक्षासम्बद्धः अधिवासः ८३।१–६२
—देवप्रतिष्ठाधिवासः ९६।१–१२७
—अधिवासशब्दव्युत्पत्तिः ९६।१२८

अध्यक्षः

—धनाध्यक्षान्तःपुराध्यक्षादिराजसहायानां विवरणम् २२०।१–२४

अध्यात्मम् [द्र० आत्म-ज्ञान-ब्रह्म-शब्दाः]

—विष्णवधिवासगतं जीवनाड्यादिज्ञानम् (पाञ्चरात्रीयमिति प्रतिभाति) ५९।१–५८
—शिवपूजान्तर्गतम् आध्यात्मिकं ज्ञानम् ७४।१–८४

अनङ्गत्रयोदशी

—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १९१।१–११

अनन्तचतुर्दशी
—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १९२।७–१०

अनन्तद्वादशी
—व्रतविशेषः, भाद्रपदे शुक्ल एतदनुष्ठानकालः १८८।१२

अनन्तव्रतम्
—नक्षत्रव्रतान्तर्गतम्, एतदनुष्ठानम् १९६।१८–२३

अनन्तशयनम्
—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १७७।३–१३

अनसूया
—अत्रिपत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१२

अनावृष्टिः
—नैमित्तिकलयकालिकी ३६८।४–६

अनिरुद्धः
—प्रद्युम्नपुत्रः, उषया सहास्य विवाहः १२।४१–५३
—अनिरुद्धमन्त्रः, वासुदेवमन्त्रादिभिः सह २५।१–५०
—एतत्कृतसृष्टिः ५९।८–९

अनुजीवी
—भृत्यादीनां राजानुजीविनां वृत्तानि २२१।१–१४

अनुनायकः
—त्रयोऽनुनायकाः पीठमर्दादयः ३३९।३९–४०

अनुप्रासः
—शब्दालङ्कारविशेषः, अस्य स्वरूपं भेदाश्च ३४३।१–११

अनुभावः
—रससंबद्धः, संबद्धविषयाश्च ३३९।४५–४८

अनुवाकाः
—वैदिकाः चतुर्वेदविधानगताः (वैदिकसूक्तमन्त्राश्च) २५९।१
२६२।२१

अन्तःपुरम्

—राजान्तःपुरविवरणम्, स्त्रीणां रक्षणं च २२४।१–४२

अन्तःपुराध्यक्षः

—अस्य स्वरूपम्, अयं राजसहायकः २२०।९

अन्धकः

—अष्टमे देवासुरसंग्रामेऽस्य वधः २७६।१२
—गौर्या अपहर्ता, हरिकर्तृकोऽस्य वधः २७६।२०

अप् [आपः]

—स्वयंभूरप आदौ ससर्ज, 'आपश्च नारा' इत्युच्यते १७।६–८
—अप्-समुद्र-सम्बन्धः, अपां वृद्धिक्षयौ च ११९।२५–२६

अपरं ब्रह्म

—ऋग्वेदाद्यपरं ब्रह्म १।९

अपरा विद्या

—अपरविद्यागणना (वेदाः षडङ्गानि
मीमांसादयश्च गणिताः) १।१५–१७

अपरिग्रहः

—यमविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३७२।१४–१७

अपामार्जनम्

—अपामार्जनविधानम् (अपामार्जनस्तोत्रम्) ३११।१–४७

अप्सराः

—राजाभिषेकमन्त्रगताप्सरोनामानि २१९।३७–३८

अभिधानम्

—एकाक्षराभिधानम् ३४८।१–२८
—स्वरादिशब्दानामर्थकथनम्
(अमरकोशवदिति प्रतिभाति) ३६०।१–३६३।२८

अभिनयः

—अस्य स्वरूपं रसभेदालङ्कारादिभिः सह ३४२।१–२
(अस्मिन्नध्याये रसादिविवरणमप्यस्ति)

अभिमन्युः

—विराट उत्तरामस्मै ददौ १३।२५

अभिषेकः

—आचार्याभिषेकविधिः (राजादीनामाचार्यकृताभिषेकः) २८।१–५
—शिष्याभिषेकः ९०।१–९१।१८
—राजाभिषेकः २१८।२–२१९।७२
—राजाभिषेककालिकाः छत्रादिप्रार्थनामन्त्राः २६९।१–३९

अमावस्याव्रतम्

—अमावस्यायाम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १९४।३–८

अमृतमन्थनम्

—चतुर्थे देवासुरसंग्रामे इदमभूत् २७६।११
—मन्दर-वासुक्यादिभिरिदं सम्पादितम् २७६।१६

अयोध्या

—रामो जामदग्न्यं विजित्यात्रागात् ६।१५

अरिष्टनेमी

—दक्षः चतस्रः कन्या अस्मै प्रादात् १८।३०
—अस्यापत्यानि १९।३

अरिष्टा

—गन्धर्वा अस्या अपत्यानि १९।१८

अरुन्धती [मरुत्वतीपाठोऽशुद्धः, द्र० भूमिका]

—पृथिवीविषयमस्यां व्यजायत १८।३४

अर्घकाण्डम्

—अर्घमानम्; युद्धजयार्णवीयः कर्मविशेषः १२९।१–५

अर्घ्यम् [व्रतपूजास्वपि सामान्यतः]
—अगस्त्यार्घ्यदानम् २०६।१–२०

अर्चनम् [पूजाशब्देऽर्चनानि द्र०]
—भक्तियुक्तं ह्यर्चनं वैदिकादित्रिविधम् ३७२।३४–३६

अर्जुनः
—सोमवंशीयः पाण्डु-कुन्तीपुत्रः, द्रौपदी-सुभद्रा-पतिः, कुरुक्षेत्ररणजेता, महापथे मृतः १३।१०–१५।१५
—गीतायाः श्रोता ३८१।१

अर्जुनः [कार्तवीर्यः]
—दत्तात्रेयशिष्यः, अस्य शौर्यम् अपत्यानि च २७५।४–८

अर्थः
—काव्योत्कर्षमावहन् अर्थो गुणः, तद्विवेचनम् ३४६।११–२५
—एकाक्षरार्थ-कथनम् ३४८।१–२८
—स्वरादिशब्दाः, तेषामर्थाश्च ३६०।१–३६७।२८

अर्थप्रकृतिः
—पञ्च नाटकादिसंबद्धाः ३३८।१९

अर्थालङ्कारः
—काव्यगता उपमादयः ३४४।१–३२

अर्धसमवृत्तम्
—छन्दोभेदविशेषः ३३३।१–६

अलंकारः
—अलंकारसामान्यम् ३४२।१७–१८
—काव्यशोभाकरा अलंकाराः, शब्दालंकाराः ३४२।१८–३४३।६५
—अर्थालंकाराः ३४४।१–३२
—शब्दार्थालंकाराः ३४५।१–१८

अवतारः [अवतारकथा यथास्थानं द्र०]
—मत्स्यः २।१–१७
—कूर्मः ३।१–२३
—वराहः ४।१–३
—नरसिंहः ४।४
—वामनः ४।५–११
—परशुरामः ४।१२–२०
—रामः (रामायणगतं चरितम्) ५।१–११।१४
—कृष्णः, यदुवंशीयः, वसुदेवदेवकीपुत्रः १२।१–५५
—बुद्धः १६।१–५
—कल्की १६।८–१०
—कल्पादिषु विष्णोरवतारा असंख्याः, तत्कृतकर्माणि १६।११–१४
—अवतारप्रतिमालक्षणानि ४८।१–९
—द्वादशदेवासुरसंग्रामेषु विष्णो रूपाणि २७६।१०–२५

अवभृथस्नानम्
—द्वारप्रतिष्ठादिभिः सह ६१।१–४९

अविमुक्तम् [= वाराणसी]
—अष्टगुह्यतीर्थान्यत्र ११२।–५

अव्यक्तम्
—अव्यक्तजातानि तत्त्वानि, अण्डसृष्टिश्च १७।१–१०

अव्ययम्
—अव्ययानामर्थाः ३६१।१–३८

अंशकम्
—सिद्धार्थांशकम् ३२५।७–२३

अशोकपूर्णिमा
—व्रतविशेषः १९४।१

अशोकवनिका
—हनूमान् एतत्स्थां सीतां ददर्श ९।५–६

अशोकाष्टमी
—व्रतविशेषः १८४।२१–२३

अश्वः
—अश्ववाहनसारः २८८।१–६६
—अश्वस्य लक्षणचिकित्से २८९।१–५६
—अश्वशान्तिः २९०।१–८

अश्वत्थामा
—एतत्कृतो द्रौपदीपुत्रवधः १४।२०–२३

अष्टमीव्रतम्
—अष्टम्यामनुष्ठेयम्, जयन्त्यष्टमीव्रतम् १८३।१–१८
—अष्टम्यामनुष्ठेयानि व्रतानि, व्रतकथा च १८४।१–२३

अष्टवर्गः
—कृष्याद्यष्टवर्गं राजाऽनुपालयेत् २३९।४४–४५

अष्टाङ्गयोगः
—यमाद्यष्टाङ्गयोगविवरणम् ३७२।१–३७६।४४

अष्टाष्टकदेवता
—एतन्मन्त्रश्च १४६।१–२८

असुरः
देवासुरयुद्धानि द्वादश २७६।१–२५

अस्तेयम्
—यमविशेषः, एतल्लक्षणम् ३७२।१४–१५

अस्त्रम्
—खड्गपाशशूलतोमराद्यस्त्रव्यवहारः (द्र० आयुधः, धनुः, राजधर्मश्च) २५२।१–३३

अस्त्रयागः [=अस्त्रशान्तिः]
—अघोरास्त्रादिशान्तिविधानम् ३२१।१–३२३।२८

अस्त्राचार्यः
—अस्य स्वरूपम् , अयं राजसहायकः २२०।८

अहिंसा
—यमविशेषः, एतद्विवरणम् ३७२।४–७

आख्यायिका
—गद्यकाव्यभेदः, एतल्लक्षणम् ३३७।१२–१५

आग्नीध्रः
—प्रियव्रतसुतः, एतद्वंशीयानां जम्बूद्वीपवर्षाधिपत्वम् १०७।५–१९

आग्नेयपुराणम् [=अग्निपुराणम् द्र०]

आचारः
—वर्णाश्रमसदाचारः सामान्यत उक्तः १५५।१–३१
(सदाचारविशेषस्तु यथास्थानं द्र०)

आचार्यः
—राजादीनाम् आचार्यकृताभिषेकः २८।१–५

आजीवकयुद्धम् [पाठविषये भूमिका द्र०]
—अयं षष्ठो देवासुररणः २७६।११; २७६।१८

आतिवाहिकदेहः
—एतद्गतिः, प्रेतपिण्डं विना न नरोऽस्माद् मोक्षमवाप्नोति ३६९।३–१२
—मरणानन्तरं यमदूतकर्तृकमेतन्नयनम् ३७१।९–१०

आत्मज्ञानम्
—गीतासारान्तर्गतम् ३८१।१–५८
—कठोपनिषद्गतज्ञानसारभूतम् (उपनिषन्नाम पुराणस्वरसतः प्रतीयते) ३८२।२–३६
—अद्वैतदर्शनानुरूपं ब्रह्मज्ञानम् ३७७।१–३७९।३२

आत्मतृतीया
—व्रतविशेषो मार्गमासीयः १७८।२७

आत्मा
—आत्मस्वरूपम् ३७७।१–२४

आत्यन्तिकलयः
—एतल्लक्षणम्, दुःख-शरीरजन्मादिविवरणं च
(एतदनन्तरं ३७९ अध्यायपर्यन्तं योगब्रह्मज्ञानविवरणम्;
३८२ अध्यायपर्यन्ता विषया अपि आत्यन्तिकलयसम्बद्धा
एव, द्र० ३८२।३७) ३६८।१–४५

आत्रेयः
—एतन्मतं व्याधिनाशकयोगविषयकम् २८५।१–७९

आथर्वणी श्रुतिः
—'द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यस्याः मतम्' १।५

आदित्याः
—अदितिजाता देवाः १९।१–३
—द्वादशादित्यनामानि २१९।२७

आनर्तः
—आनर्तनृपस्य विषयः, तस्य पुरी कुशस्थली २७३।११–१२

आपः [द्र० अप्]

आयुधः
—कृशाश्वस्यापत्यानि सुरायुधाः १९।४

आयुर्वेदः
—रोगौषध–रस–वृक्षायुर्वेदमन्त्र–सिद्धयोगादयः २७९।१–२८६।२४
—गजचिकित्सा (द्र० २८६।२४ अपि,
गजशान्तिश्च २९१ अ०) २८७।१–३३
—अश्वचिकित्सा (अश्ववाहनादिविवरणं च;
द्र० २९२।४४ अपि) २८८।१–२९०।८
—गवायुर्वेदः, गोशान्तिश्च २९२।१—४३

आर्षम्
—आर्षं दैवतं छन्दो विनियोगश्च आचरेत् २६२।२५

आश्रमधर्मः
—चातुराश्रम्यधर्मः १५३।१-१६१।३१

आसनम्
—योगाङ्गविशेषः, एतद्विवरणम् ३७३।१-६

इक्षुसमुद्रः
—प्लक्षद्वीपवेष्टकः ११९।७

इक्ष्वाकुवंशः
—एतद्वंशीय-नृपाणां नामानि २७३।५-३९

इतिवृत्तम्
—नाटकादीनां शरीरम्, तद्भेदश्च ३३८।१७-१८

इन्द्रः
—एतत्कृतदितिगर्भनाशो मरुतां जन्म च १९।१९-२१
—श्रीः स्तुतानेन २०।९
—कार्त्तिकचतुर्दश्यामिन्द्रपूजा १९२।६
—अस्य राज्यं रजिपुत्रैर्हृतम्, बृहस्पतिरिन्द्राय ग्रहशान्त्यादिविधिना तद् ददौ २७४।१६-१९

इन्द्रजालः
—अस्य स्वरूपम् २३४।१४-१६
—उपायविशेषः (२४१।४६), शत्रुभीत्यर्थमस्य प्रयोगः २४१।६७-६८
—इन्द्रपूजा, इन्द्रध्वजस्थापनं च २६८।३-१३

इन्द्रियम्
—प्राणायामप्रत्याहारकृतेन्द्रियजयः ३७३।६-२१

इरा
—दक्षकन्या, तदुत्पन्नास्तृणादयः १९।१७

इला

—वैवस्वतमनुकन्या, बुधतः पुरूरवसमुत्पादयामास, सैव सुद्युम्नः २७३।७–८

इलावृतः

—आग्नीध्रसुतः, अस्य राज्यं मेरुमध्यम् १०७।६
(मेरुश्च १०८ अध्याये द्र०)

इष्टम्

—धर्मविशेषः (२०९।१), अस्य स्वरूपम् २०९।३

ईश्वरः

—ईश्वरपूजनं नियमविशेषः ३७२।३
—विष्णोः (ईश्वरस्य) अर्चनं, भक्तिश्च ३७२।३४–३६

उक्तिः

—शब्दालंकारविशेषः, अस्य स्वरूपं भेदाश्च ३४२।२७–२८

उच्चाटनम्

—एतत्क्रियाविवरणम् ३१५।१५

उच्चारणम्

—वर्णोच्चारणम् (अस्मिन्नध्याये पाणिनीयशिक्षावद् विवरणमस्तीति प्रतिभाति) ३३६।१२–१६

उणादिः

—प्रत्यय-विशेषः, तन्निष्पन्नोदाहरणानि च ३५७।१–१२

उत्कलः

—सुद्युम्नपुत्रः, अस्योत्कलं राष्ट्रम् ३७३।८

उत्तमः

—तृतीयो मनुः, अस्य मन्वन्तरम् १५०।३–४

उत्तरा

—विराट एनामभिमन्यवे ददौ १३।२५

उत्पातशान्तिः [द्र० शान्तिश्च]
—उत्पातनाशाय शान्तिकर्माणि २६३।७–३२
—देवपूजादिकमुत्पातमर्दनम् २६४।१–२९

उत्सवः
—उत्सवविधिः ६८।१–१९
—देवस्नानविधिश्च ६९।१–२३

उदकसमुद्रः [=स्वादूदक०]
—पुष्करद्वीपवेष्टकः ११९।२४

उद्घातः
—प्राणायामीयः ३७३।१०–११

उपपातकम्
—महापातकोपपातककथनम् १६८।१–४०

उपप्रदानम्
—उपायविशेषः, इदं दाननाम, दण्डशक्तिरपि वर्णिता २२६।१२–२०

उपमा
—अस्या लक्षणं, भेदाश्च ३४४।५–२१

उपवासः
—व्रतसंबद्धः (व्रतेषु अन्तराऽन्तरास्य निर्देशोऽस्ति) १७५।२–६२

उपसर्गाः
—योगविघ्नकराः ३७६।६–७

उपायः
—सामादयः सप्त (रणयात्रा-शकुनादिविवरणं च) २२६।५–२३४।१६
—सामादयः सप्त, एतेषां विवरणम् २४१।४६–६८

उपेक्षा
—अस्याः स्वरूपमुपयोगश्च २३४।४–७
—उपायविशेषः (२४१।४६), अस्याः स्वरूपम् २४१।६६